

MARIA JUDA* – LUBLIN

**STARE DRUKI W ZBIORACH MUZEUM
ZIEMI CHEŁMSKIEJ IM. WIKTORA AMBROZIEWICZA.
PRZYSZYNEK DO DZIEJÓW KSIĘGOZBIORÓW KOŚCIELNYCH
W CHEŁMIE**

**OLD PRINTS IN THE COLLECTION OF THE WIKTOR AMBROZIEWICZ
MUSEUM OF THE CHEŁM LAND.
A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF CHURCH
BOOK COLLECTIONS IN CHEŁM**

Abstract

The collection of old prints stored at the Wiktor Ambroziewicz Museum of Chełm Land in Chełm consists of 92 publishing items. They include texts published in the 16th, 17th and 18th centuries. Almost half of them were printed by Polish publishing houses, while the rest are the work of Italian, French, German, Russian, Dutch, Austrian and Swiss printers. In terms of content, they represent many areas of human knowledge at the time, and their numbers in each section and language reflect the demand for specific literature by book users living in a multi-denominational and multi-cultural city. The marks and notes of provenance show not only the reading interests of the owners of each copy, but also the turbulent fate of Chełm and its residents.

Keywords: bibliography; historical book collections; church book collections; old prints; Chełm; Wiktor Ambroziewicz Museum of Chełm Land in Chełm

Translated by Marek Robak-Sobolewski

---

* Maria Juda – prof. dr hab., Instytut Nauk o Kulturze, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

e-mail: maria.juda@mail.umcs.pl

<https://orcid.org/0000-0001-7557-1850>

Streszczenie

Na zasób starych druków przechowywanych w Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie składają się 92 pozycje wydawnicze. Są wśród nich teksty opublikowane w XVI, XVII i XVIII wieku. Niemal połowa z nich wydrukowana została przez oficyny polskie, pozostała część jest dziełem drukarni włoskich, francuskich, niemieckich, rosyjskich, niderlandzkich, austriackich i szwajcarskich. Pod względem treściowym reprezentują one wiele ówczesnych obszarów wiedzy ludzkiej, a ich liczebność w poszczególnych działach i język odzwierciedlają zapotrzebowanie na określone piśmiennictwo użytkowników książki żyjących w wielowyznaniowym i wielokulturowym mieście. Znaki i noty proveniencyjne pokazują nie tylko zainteresowania czytelnicze właścicieli poszczególnych egzemplarzy, ale też burzliwe losy Chełma i jego mieszkańców.

Słowa kluczowe: bibliologia; księgozbiory historyczne; księgozbiory kościelne; stare druki; Chełm; Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie

*****

Poznanie dziejów kultury książki w dawnej Rzeczypospolitej wymaga również badań skoncentrowanych na księgozbiorach historycznych. Dotychczasowe dokonania w tym obszarze, prowadzone zarówno w oparciu o źródła dokumentacyjne (inwentarze, spisy, testamenty), ale też kierujące uwagę na zachowane egzemplarze, należące do konkretnych księgozbiorów pokazują, jak ważne przynoszą one korzyści naukowe. Warto je zatem kontynuować, tym bardziej, że wiele tego rodzaju zbiorów w dalszym ciągu pozostaje nierozpoznanych. Losy dziejowe państwa polskiego sprawiły, że wiele z nich uległo rozproszeniu i zniszczeniu. Większe lub mniejsze fragmenty dawnych kolekcji przechowywane są obecnie w różnych instytucjach kultury (bibliotekach, muzeach) będących własnością państwa, samorządów lub instytucji kościelnych. Taki charakter posiada zasób starych druków przechowywanych w Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza. Dotychczasowa literatura przedmiotu nie daje możliwości pełnego i pogłębionego poznania jego dziejów. Stąd też istnieje konieczność zastosowania w procesie badawczym metod właściwych dla badań nad kulturą dawnej książki¹. Identyfikacja bibliograficzna, badania proveniencyjne, analiza opraw, chronologii i geografii wydawniczej, struktury treściowej pozwoli ukazać badany zasób nie tylko z punktu widzenia jego wartości bibliologicznej, ale także jako istotnego elementu całości zjawisk zachodzących w Chełmie w sferze politycznej, społecznej, wyznaniowej i kulturalnej.

Utworzenie pierwszego muzeum w Chełmie związane było z likwidacją Kościoła unickiego w Królestwie Polskim w 1875 roku i powołaniem 8 września 1879 roku Chełmskiego Prawosławnego Bractwa Przenajświętszej Bogurodzicy².

¹ Zob. K. Migoń, *Bibliologia – nauka o kulturze książki*, w: *Encyklopedia książki*, pod red. A. Żbikowskiej-Migoń i M. Skalskiej-Zlat, t. 1, *Eseje: A-J*, Wrocław 2017, s. 23-32.

² A. Rybak, *Dzieje ziemi chełmskiej. Kalendarium*, Chełm 1998, s. 122.

Genezę, rolę i działalność bractw cerkiewnych na terytorium dawnej Rzeczypospolitej określało wiele czynników. Złożyły się na nie zmiany o charakterze społeczno-politycznym, gospodarczym, wyznaniowym i kulturalno-oświatowym, jakie dały o sobie znać w XVI stuleciu i w wiekach następnym. Szczególną rolę w tym względzie odegrał rozwój ruchu reformacyjnego, przygotowania do unii brzeskiej, które zaowocowały powstaniem Kościoła unickiego w 1596 roku, próby reformy Cerkwi prawosławnej oraz wzrost zamożności mieszczaństwa ruskiego³. Bractwa w swoich działaniach starały się zachować niezależność nie tylko wobec władz państwowych, ale także kościelnych w wymiarze lokalnym, ubiegając się o przywileje stauropigialne⁴. Po utracie niepodległości konstituowała je sytuacja polityczna, społeczna, wyznaniowa i kulturalna oraz działania władz carskich wobec ludności zamieszkującej w guberniach obejmujących ziemie zaboru rosyjskiego, szczególnie w odniesieniu do unitów.

Obszar prawosławnej diecezji chełmskiej, wchodzącej w skład metropolii kijowskiej pod koniec XVI wieku zamieszkiwali w przeważającej liczbie wyznawcy prawosławia i to oni zapoczątkowali proces pojawiania się bractw cerkiewnych. Najwcześniej tego rodzaju zrzeszenie pojawiło się w Krasnymstawie w 1589 roku, następne w Lublinie w 1594 roku, a w Zamościu w 1606 roku. W kolejnych latach do tych ośrodków dołączyły Tyszowce, Hrubieszów, Sokal, Bełż i Lubomel⁵. W Chełmie zaś pierwsze Bractwo pw. Narodzenia Bogurodzicy utworzyli unicy. Powołał je do życia 20 lipca 1617 roku unicki bp chełmski i bełski Arseniusz Andrzejewski. Wkrótce jednak, w 1621 roku przejęli je prawosławni mieszkańcy Chełma i kierowali nim do 1699 roku. Unicy jednak czynili zabiegi o zorganizowanie tego rodzaju zrzeszenia i skończyły się one sukcesem, ponieważ w 1648 lub 1666 roku powstały dwa bractwa unickie pw. Narodzenia Bogurodzicy i Niepokalanego Poczęcia Bogurodzicy, które funkcjonowały do 1875 roku⁶.

Prawosławne i unickie bractwa, powołane i funkcjonujące do likwidacji Kościoła unickiego, odegrały doniosłą rolę w dziejach Kościoła wschodniego, zwłaszcza na Ukrainie, Białorusi i Litwie. Broniły odrębności kulturowej narodów wschodniosłowiańskich przed wpływami katolicyzmu i kultury zachodnioeuropejskiej. Szybkiemu rozwojowi bractw prawosławnych sprzyjał ustrój Cerkwi prawosławnej,

³ O genezie i roli bractw cerkiewnych, zob. A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003; tenże, *Bractwa cerkiewne na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVIII w.*, „Elpis”, 14 (2012) s. 307-368; S. Dmitruk, *Teorie naukowe dotyczące powstania bractw cerkiewnych na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XV-XVI wieku*, „Wschód Europy. Studia Humanistyczno-Społeczne”, 1 (2015) nr 2, s. 45-56; M. Mironowicz, *Spór o genezę bractw cerkiewnych w literaturze historycznej*, „Białostockie Teki Historyczne”, 15 (2017) s. 97-117.

⁴ Mironowicz, *Bractwa cerkiewne na terenie*, s. 323.

⁵ S. Dmitruk, *Bractwa prawosławne w diecezji chełmskiej metropolii kijowskiej w XVI-XVII w.*, „Istorija religij v Ukraini. Naukovij Ščoričnik”, 1 (2010) s. 327-332 [„Historia Religii w Ukrainie. Rocznik Naukowy”, 1 (2010) s. 327-332], <https://www.religio.org.ua/index.php/religio/article/download/1279/1279> (dostęp: 2.07.2022). Dzieje i kierunki działalności chełmskiego bractwa, zob. S. Dmitruk, *Prawosławne Bractwo Przenajświętszej Bogurodzicy w Chełmie (1879-1914)*, Lublin 2012 [rozprawa doktorska, UMCS].

⁶ Dmitruk, *Bractwa prawosławne*, s. 327-328, 330.

potrzeba jej reformy oraz obrona przed wpływami powstałego w 1596 roku Kościoła unickiego, któremu szczególnie się przeciwstawiły. W swoich działaniach podkreślały odrębność kultury ruskiej, występowały w obronie praw ludności prawosławnej, opowiadały się też za jej równouprawnieniem z wyznawcami Kościoła katolickiego⁷. Nie było to łatwe w sytuacji, kiedy unicy cieszyli się wsparciem nie tylko Stolicy Apostolskiej, ale także władz państwowych, zwłaszcza wówczas, gdy zdelegalizowano Cerkiew prawosławną (jej poprzedni status przywrócono w 1635 roku) i uznawano tylko hierarchię unicką. Efektem ich systematycznej pracy był wzrost wiedzy religijnej wśród elit społeczności ruskiej, wzrost świadomości wyznaniowej i narodowej, odrodzenie życia umysłowego oraz ukształtowanie się ośrodków opozycji antyunijnej⁸. Podobne działania prowadziły również środowiska unickie, ale na rzecz własnego wyznania. Pełniąc funkcje religijne i społeczne, opanowały z czasem całość życia i działalności wyznaniowej, kierowały też pracami o charakterze administracyjno-gospodarczym. Ich zaangażowanie w religijno-moralną reformę Cerkwi przyczyniło się do znacznego podniesienia jej poziomu umysłowego, przez organizowanie i prowadzenie instytucji kulturalno-oświatowych, takich jak szkoły, drukarnie, księgarnie, biblioteki. W ten nurt wpisywała się również działalność tych bractw prawosławnych, które na pewnym etapie swoich dziejów przechodziły na stronę unii, jak lwowskie bractwo stauropigialne⁹.

Po utracie niepodległości na obszarze zaboru rosyjskiego władze carskie, poczawszy od upadku powstania listopadowego, przystąpiły do działań restrykcyjnych wobec unickich wyznawców. Przekazywano ich cerkwie prawosławnym, likwidowano klasztory, zmuszano duchowieństwo i wiernych do zmiany wyznania na rzecz prawosławia, by ostatecznie 11/12 maja 1875 roku doprowadzić do likwidacji Kościoła unickiego¹⁰.

W ten nurt działań wpisuje się też powołanie do życia Chełmskiego Prawosławnego Bractwa Przenajświętszej Bogurodzicy, którego głównym celem było umocnienie prawosławia, wyeliminowanie resztek unii oraz uwolnienie miejscowej ludności prawosławnej od wpływów polskość i katolicyzmu oraz wspieranie Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Przejęcie w 1882 roku przez cara Aleksandra III opieki nad Bractwem wyraźnie zdefiniowało jego zadania. Do najważniejszych należało bowiem przeprowadzenie tzw. misji wewnętrznej, mającej na celu wzmocnienie prawosławia wśród byłych unitów. *Statut Chełmskiego Prawosławnego Bractwa Przenajświętszej Bogurodzicy* przewidywał, obok innych zadań, kolportaż wśród wyznawców prawosławia w diecezji chełmsko-warszawskiej Biblii, książek i broszur w języku rosyjskim, tworzenie sklepów brackich, których zadaniem było rozpowszechnianie wydawnictw cerkiewnych oraz prowadzenie działalności wydawniczej¹¹. Warto zaznaczyć, że w Zarządzie Bractwa były osoby mające

⁷ K. Kuźniak, M. Szegda, *Cerkiewne bractwa*, w: *Encyklopedia katolicka* (dalej: EK), t. 3, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1979, kol. 13-18.

⁸ Mironowicz, *Bractwa cerkiewne na terenie*, s. 315.

⁹ Tamże, s. 353.

¹⁰ H. Dylągowa, *Dzieje unii brzeskiej*, Warszawa-Olsztyn 1996, s. 152.

¹¹ S. Dmitruk, *Zarząd Prawosławnego Bractwa Przenajświętszej Bogurodzicy w Chełmie w latach 1789-1882*, w: *Chełm nieznan. Ludzie – miejsca – wydarzenia*, red. M. Karwatowska, Chełm 2009, s. 212-213.

decydujący wpływ na życie mieszkańców miasta oraz prawosławnej, rosyjskiej społeczności Chełma, przedstawiciele rosyjskiej inteligencji, a dzięki opiece monarchy zrzeszenie uzyskało wpływy w najwyższych kręgach rosyjskiego społeczeństwa. Ważną rolę wyznaczono muzeum jako instytucji gromadzącej pamiątki, które miały świadczyć o odwiecznej przynależności chełmskiej Rusi do Rosji¹². Przez cały okres swego istnienia Bractwo z pełnym zaangażowaniem realizowało wytyczone przez carat i zwierzchność Cerkwi prawosławnej cele i zadania polityczne i propagandowe. Odeszło zatem w swych działaniach od tego rodzaju zrzeszeń religijno-narodowościowych funkcjonujących przed 1875 rokiem.

Pomysł utworzenia muzeum, które wzorowane było na Towarzystwie Historyczno-Archeologicznym przy Kijowskiej Akademii Duchownej i Muzeum Cerkiewno-Archeologicznym w Wilnie należy do prawosławnego biskupa lubelskiego, wikariusza chełmsko-warszawskiej eparchii Modesta (Daniła Strelbickiego, Strebickiego)¹³, który był jednocześnie przewodniczącym Rady Bractwa. Idea ta znalazła poparcie ze strony najwyższych władz Cerkwi prawosławnej. Święty Synod 6 (18) czerwca 1882 roku zatwierdził przepisy dla Muzeum Cerkiewno-Archeologicznego, czyli tzw. statut, który we wstępie precyzował zadania tej instytucji¹⁴. Miała zachowywać świadectwa istnienia od wieków prawosławia i ludności rosyjskiej w granicach guberni lubelskiej i siedleckiej, umacniać religijne i narodowe przekonania tej ludności, a także dbać o rozwój nauk cerkiewno-archeologicznych. Na zbiory gromadzone w muzeum składały się cerkiewne rękopisy liturgiczne, kodeksy o treści religijnej i obyczajowej, książki drukowane, naczynia i przybory cerkiewne oraz inne zabytkowe przedmioty pokazujące religijne i narodowe życie mieszkańców tych ziem¹⁵.

¹² M. Kokosiński, *Dzieje muzealnictwa chełmskiego*, w: *Chełm i chełmskie w dziejach*, Chełm 1996, s. 351.

¹³ Dmitruk, *Zarząd Prawosławnego*, s. 216; Danyło Konstantynowicz StrelbićkiJ, (1823-1902), https://archive.ph/20121221124454/http://www.ortho-rus.ru/cgi-bin/ps_file.cgi?2_6944 (dostęp: 2.07.2022).

¹⁴ Zob. m.in. F. Korallow, *Cerkovno-Archeologičeskij muzej pri Cholmskom Pravoslavnom Syjato-Bogorodičnom Bratstve*, Cholm 1911; Kokosiński, *Dzieje muzealnictwa*, s. 352. Zob. też D. Dąbrowski, *Muzea w służbie caratu na przykładzie Cerkiewno-Archeologicznego Muzeum przy Chełmskim Bractwie Bogurodzickim*, <http://muzeumpamieci.umk.pl/?p=628> (dostęp: 20.01.2023); *Statut cerkiewno-archeologicznego muzeum Prawosławnego Bractwa Święto-Bogurodzickiego w Chełmie 1882*, oprac. J. Hoszowski, I. Chojnacki, M. Dobrianski, komentarz D. Dąbrowski, w: *Muzeum w kulturze pamięci na ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Antologia wczesnych tekstów*, t. 2, 1882-1917, Toruń 2020, s. 29-44, http://muzeumpamieci.umk.pl/wpcontent/uploads/2021/03/NPRH3_2_2_Antologia.pdf (dostęp: 20.01.2023); D. Dąbrowski, *Prawosławne muzea rosyjskie na ziemiach byłej Rzeczypospolitej (do końca I Wojny Światowej)*, w: *Wielkie powroty. Tom rozpraw międzynarodowej konferencji naukowej: „Wielkie powroty. O dziełach sztuki, zbiorach bibliotecznych, archiwalnych i świętościach polskiego prawosławia utraconych i wywiezionych w czasie I i II Wojen Światowych”*, Jabłeczna 2021, s. 769-776.

¹⁵ P. Sygowski, *Rosyjskie Muzeum Cerkiewno-Archeologiczne w Chełmie (1882-1915) – jego powstanie i zbiory sztuki religijnej (malarstwo, rzeźba)*, „Rocznik Chełmski”, 17 (2013) s. 85-118; J. Ostapczuk, *Otryvky kirilličeskich rukopisej Muzeja Rimsko-katolličeskogo Prichoda Razaślanija Apostolov v gorode Chełm: po sledam sobranija Cerkovno-Archeologičeskogo Bractva*,

Muzeum Cerkiewno-Archeologiczne przy Chełmskim Prawosławnym Bractwie Przenajświętszej Bogurodzicy zostało otwarte 8 (20) września 1882 roku. W latach 1882-1885 zlokalizowane było w zabudowaniach biskupich, a w latach 1886-1891 w pokoju nad Bramą Bazyliąską. W mającym większą powierzchnię i więcej światła pomieszczeniu

(...) zabytki rozmieszczone były w czterech szafach i witrynie. Księgozbiór znajdował się w dwóch szafach. Stare Archiwum Chełmskiego Zarządu Duchownego, przekazane do muzeum w 1885/1886 roku, składające się z 412 wiązek, znalazło miejsce na szerokich ławach stojących na środku pokoju. Od 1891 do 1915 roku muzeum znalazło siedzibę w nowo zbudowanym domu brackim, początkowo w czterech, a po kilku latach w sześciu pokojach¹⁶.

Dane statystyczne na dzień 1 stycznia 1910 roku wskazują, że muzeum posiadało 11 935 pozycji inwentarzowych, w tym 9497 książek (407 starych druków i 203 rękopisy)¹⁷. Ich przyrost można śledzić na podstawie corocznych sprawozdań z działalności Chełmskiego Prawosławnego Bractwa Przenajświętszej Bogurodzicy, które wydawano jako niewielkie objętościowo publikacje oraz drukowano w „Cholmsko – Varšavskom Eparchial’nom Vestniku”¹⁸. Informacje na temat starych druków widnieją w sprawozdaniach z lat 1882/1883 – 1890/1891¹⁹. Zgromadzone eksponaty: obrazy, monety, rzeźby, księgi, utensylia i sprzęt liturgiczny pochodziły przede wszystkim z dawnych cerkwi greckokatolickich zamkniętych po likwidacji unii i zacierananiu przez Rosjan śladów polskości i katolicyzmu na ziemi chełmskiej i Podlasiu, ale znalazły się wśród nich też zabytki należące

---

w: *Kollekcii rukopisnych knig v sovremennom mire: chranienje i izučenje. Sbornik statej po itogam meždunarodnoj naučnoj konferenciji Dvenadcatje Zagrebicje čtenija (5-6 oktobra 2017 g.)*, Sankt-Peterburg 2018, s. 268-304, https://www.academia.edu/40653762/Отрывки_кириллических_рукописей_Музея_римско_католического_прихода_Разослания_Апостолов_в_городе_Хелм_по_следам_собрания_Церковно_археологического_музея_Хелмского_Свято_Богородичного_братства (dostęp: 20.01.2023); tenże, *Cyrylickie rękopisy Cerkiewno-Archeologicznego Muzeum Prawosławnego Bractwa Przenajświętszej Bogurodzicy w Chełmie. Rekonstrukcja zbiorów z pierwszego 10-lecia istnienia muzeum w oparciu o sprawozdania z działalności Bractwa*, w: *Wielkie powroty*, s. 645-660.

¹⁶ S. Skibiński, *Osiemdziesięciolecie chełmskiego muzealnictwa*, „Ziemia Chełmska. Jednodniówka”, (1962) s. 8.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ „Cholmsko – Varšavski Eparchial’ny Vestnik” [„Chełmsko-Warszawskie Diecezjalne Wiadomości”], <http://cyfrowa.chbp.chelm.pl/dlibra/publication/1984?tab=1> (dostęp: 2-9.07.2022).

¹⁹ *Otčet o deâtel’nosti Holmskago Pravoslavnago Svâto-Bogorodickago Bratstva, sostoâšego pod Vysočajšim Ego Imperatorskago pokrovitel’stvom, za istekšij 1882/3 (četvertyj) god*, [bez goda i męsta izdaniâ], s. 35; *Otčet o deâtel’nosti..., za istekšij 1883/4 (pâtyj) bratskij god*, [bez goda i męsta izdaniâ], s. 37; *Otčet o deâtel’nosti..., za istekšij 1884/5 (šestyj) god*, [bez goda i męsta izdaniâ], s. 45; *Otčet o deâtel’nosti..., za istekšij 1885/6 (sed’moj) god*, Varšava 1886, s. 66; *Otčet o deâtel’nosti..., za 1886/7 (vos’moj) god*, Varšava 1887, s. 47; *Otčet o deâtel’nosti..., za 1887/8 (devâtyj) god*, Varšava 1888, s. 40-41; *Otčet o deâtel’nosti..., za 1889 g.*, Varšava 1889, s. 85; *Otčet o deâtel’nosti..., za 1890/91 (bratskij dvenadcatyj) god*, Varšava 1891, s. 65-66. Brakuje w nich odniesień do starych druków będących przedmiotem analizy.

wcześniej do świątyni prawosławnych²⁰. Choć zgrupowane muzealia miały być świadectwem dominacji prawosławia i kultury rosyjskiej na tych obszarach, to większość z nich nosiła piętno latynizmu i polonizmu. Stąd też, mimo obcego szyldu, Cerkiewno-Archeologiczne Muzeum w Chełmie miało zdecydowanie polskie oblicze.

Kres działalności placówki przyniosła I wojna światowa. Najcenniejsze zabytki zostały wywiezione przez Rosjan w czasie ewakuacji w 1915 roku. Pozostałe, jeśli nie zostały później rozgrabione, uległy częściowej dewastacji. Resztę pozostawionych zbiorów – 164 eksponaty – okupacyjne władze austriackie ulokowały w magazynach magistratu²¹.

Z inicjatywą zebrania ocalałych z wojennej zawieruchy zabytków w celu utworzenia nowej placówki muzealnej wystąpił dyrektor miejscowego gimnazjum Wiktor Ambroziewicz. Pod koniec stycznia 1919 roku resztki zbiorów, głównie obrazy i rzeźby, Cerkiewno-Archeologicznego Muzeum umieszczono w gmachu gimnazjum. Osobowość prawną Muzeum Ziemi Chełmskiej uzyskało 1 maja 1920 roku, będąc jednak częścią Gimnazjum Państwowego im. Stefana Czarnieckiego. Opiekunem placówki została Jadwiga Graff-Chrząszczewska²².

Początki kościelnego bibliotekarstwa chełmskiego sięgają XVI stulecia²³ i związane są z obecnością w mieście katolickich klasztorów reformatów²⁴, pijarów²⁵, unickich bazylianów²⁶ oraz unickiego seminarium duchownego²⁷. Zważywszy na rolę i miejsce książki w życiu Cerkwii prawosławnej niewątpliwie gromadzono je również w świątyniach i bractwach związanych z tym wyznaniem²⁸. Wypadki historyczne jakie rozegrały się na przełomie XVIII i XIX wieku, a także groźny pożar na Górze Chełmskiej w 1802 roku dokonały ogromnego zniszczenia na

²⁰ J. Ostapczuk, *Istoria Jabłońskiego Syjato-Onufrievskiego monastyrja i jego rukopisnogo sobranija*, „Naukovi Zapiski Blogoslovs'kogo – Istoričnogo Naukovo-Doslidogo Centru imieni archimandrita Vasilija (Pronina)”, 5 (2018) s. 215.

²¹ S. Wiśniewski, *W czasach zaborów 1795-1918*, w: *Chełm i chełmskie*, s. 115; Ostapczuk, *Cyrylickie rękopisy*, s. 647.

²² *Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza*, w: *W dwudziestą rocznicę 1915-1935. Księga pamiątkowa Państwowego Gimnazjum im. S. Czarnieckiego w Chełmie*, Chełm 1935, s. 125-127.

²³ K. Janczykowski, *Los księgozbiorów chełmskich*, „Ziemia Chełmska. Jednodniówka”, (1962) s. 17.

²⁴ O bibliotece reformatów, zob. L. Zalewski, *Biblioteka seminarium duchownego w Lublinie i biblioteki klasztorne w diecezji lubelskiej i podlaskiej*, Warszawa 1926, s. 132-136.

²⁵ O bibliotece pijarów, zob. Zalewski, *Biblioteka seminarium*, s. 200-210; M. Adrianek, *Biblioteka szkolna księży pijarów w Chełmie. Epizod z dziejów księgozbiorów chełmskich*, „Biuletyn Biblioteki Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie”, 32/33 (1984/1985) [druk 1989] s. 41-59.

²⁶ M. Piđtępczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Książki i biblioteki w służbie zakonu*, Wrocław 1986, s. 110-114.

²⁷ A. Winiarz, *Grekokatolickie gimnazjum bazylikańskie w Chełmie (1639-1769)*, „Rocznik Chełmski”, 1 (1995) s. 39.

²⁸ B. Szady, *Wspólnoty wyznaniowe w Chełmie do końca XVIII wieku*, w: *Chełm nieznan*, s. 292; Dmitruk, *Bractwa prawosławne*, s. 330.

półkach bibliotecznych. Ocalałe resztki księgozbiorów zmagazynowano w gmachu gimnazjum w liczbie dwudziestu kilku tysięcy egzemplarzy²⁹.

Przez kolejnych kilkanaście lat trwały prace nad uporządkowaniem i opracowaniem księgozbioru oraz jego rozlokowaniem. Na polecenie Kuratorium Lubelskiego w 1926 roku przekazano Uniwersytetowi Warszawskiemu 11 128 woluminów z byłej biblioteki seminarium prawosławnego dla potrzeb studiów z zakresu teologii prawosławnej. Do miejscowego księgozbioru włączono zaś 1000 tomów francuskiej i niemieckiej beletrystyki ofiarowanych przez rodzinę Poletyłów z Wojsławic. W 1935 roku w bibliotece znajdowało się około 1000 starych druków z XVI, XVII i XVIII wieku oraz książek opublikowanych w pierwszej połowie XIX stulecia³⁰.

W tym czasie Muzeum Ziemi Chełmskiej rozszerzyło działalność, stało się muzeum regionalnym, zostało zarejestrowane w Związku Muzeów Polskich, a informacje o nim zamieszczane były w zagranicznych informatorach muzealnych³¹. Działalność placówki przerwał wybuch II wojny światowej, w wyniku której duża część eksponatów zaginęła lub została zniszczona, a nieliczne przeleżały do września 1944 roku w składach magistratu.

Wkrótce po zakończeniu działań wojennych rozpoczęły się prace nad odbudową muzeum. W trakcie przejmowania placówki przez Ministerstwo Kultury i Sztuki w 1949 roku liczba zachowanych eksponatów wynosiła 8000, a wśród dziewięciu działów muzeum był dział bibliotekarski zawierający kroniki, rękopisy i stare druki³². W następnych latach zbiory zostały podzielone i są przechowywane i udostępniane w pomieszczeniach przy ul. Lubelskiej 55 i 57, a etnograficzną ich część przekazano w depozyt Muzeum w Krasnymstawie i Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego we Włodawie. Obowiązująca obecnie nazwa muzeum brzmi Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza.

Przechowywany w muzeum zasób starych druków ma charakter przypadkowy i jest wyrazem dziejów chełmskich księgozbiorów historycznych, w pewnym też stopniu odzwierciedla zainteresowanie książką społeczności miasta i jego okolic³³.

²⁹ J. Graff-Chrząszczewska, *Z dziejów pracy kulturalnej na kresach. Stare druki księgozbioru chełmskiego. Szkic monograficzny*, „Wschód Polski”, (1921) nr 8-9, s. 1. Znaczna część zasobów trafiła również m.in. do Archiwum Państwowego w Lublinie, Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego, Biblioteki Cerkwi Przemienienia Pańskiego w Lublinie, Biblioteki Uniwersyteckiej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, zob. E. Wierzbicka, *Starodruki w zasobie archiwalnym i bibliotecznym Archiwum Państwowego w Lublinie*, w: *Lublin a książka*, pod red. A. Krawczyka, E. Józefowicz-Wisińskiej, Lublin 2004, s. 62. W 1926 roku część ich stała się także własnością Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego, zob. K. Gawarecka, *Dzieje Biblioteki im. H. Łopacińskiego*, w: *Hieronim Łopaciński i biblioteka jego imienia w Lublinie 1907-1957*, red. K. Araszkiewicz i in., Lublin 1957, s. 148.

³⁰ *Biblioteka Nauczycielska*, w: *W dwudziestą rocznicę*, s. 117-120.

³¹ E. Chwalewik, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości alfabetycznie ułożone*, t. 1, Kraków 1926, s. 44.

³² Kokosiński, *Dzieje muzealnictwa*, s. 357.

³³ Informacje o przechowywanych w muzeum starych drukach, zob. <https://mzch.pl> (dostęp: 19.11.2021); <https://ossolineum.pl/wp-content/uploads/2019/02/K..Szymanski.Wykaz-instytucji-ze-zbiorami-starych-drukow-w-Polsce.pdf>. (dostęp: 19.11.2021).

Składa się nań 92 tytuły występujące w 104 woluminach³⁴. W przypadku czterech mamy do czynienia z pozycjami wielotomowymi, ponadto jeden tytuł widnieje w trzech i jeden w dwóch egzemplarzach. Gdy idzie o chronologię wydawniczą, to w zidentyfikowanej bibliograficznie części zdecydowanie przeważają druki z XVIII stulecia (70), siedem opublikowanych zostało w XVII wieku, a trzy w XVI wieku. Zróżnicowany charakter posiada również geografia wydawnicza. Wytworami polskich oficyn jest 45 książek. Najliczniejszą grupę stanowią wydawnictwa opublikowane w drukarniach krakowskich (10), warszawskich (8) i lwowskich (5), pozostałe posiadają adresy wydawnicze Berdyczowa, Częstochowy, Gdańska, Grodna, Oliwy, Lublina, Lwowa, Mohylewa, Poczajowa, Przemyśla, Wilna i Zamościa. Drukarstwo europejskie reprezentowane jest przez 12 pozycji wydanych przez typografie niemieckie (Augsburg, Kolonia, Lipsk, Norymberga, Getynga), 10 przez włoskie (Wenecja, Rzym, Neapol), 7 przez rosyjskie (Petersburg, Moskwa, Kijów) oraz pojedyncze tytuły oficyn szwajcarskich, francuskich, austriackich i niderlandzkich.

Pod względem językowym, ten stosunkowo nieliczny zbiór przedstawia się dość interesująco. Najliczniejszą grupę stanowią druki w języku polskim (33), niewiele mniejszą liczbą legitymują się teksty w języku łacińskim (28), w zdecydowanie mniejszej już liczbie występują książki w języku rosyjskim (9), włoskim (3), francuskim (3), staro-cerkiewnym (3) i niemieckim (2).

O przynależności zachowanych egzemplarzy do wcześniejszych właścicieli świadczą umieszczone na ich kartach noty i znaki proveniencyjne³⁵. Tego rodzaju informacjami opatrzone 62 woluminy. Dwa egzemplarze były własnością unickich biskupów chełmskich. Do Porfirego Skarbka Ważyńskiego należało dzieło Pierre'a Le Bruna³⁶, o czym świadczy znajdująca się na karcie tytułowej nota „Ex libris Porphyrii Skarbek Ważyński”. Przekazał je chełmskim bazylianom, a po likwidacji klasztoru w 1864 roku znalazło się w księgozbiornie chełmskiego prawosławnego seminarium duchownego. Warto zauważyć, że P.S. Ważyński był założycielem pierwszej drukarni w Chełmie funkcjonującej przy miejscowym seminarium unickim oraz właścicielem stosunkowo licznego księgozbiornie, który uległ zniszczeniu przez wojska rosyjskie w 1794 roku, a jego szczątki znajdują się w bibliotece Metropolitalnego Seminarium Duchownego w Lublinie³⁷. Nota

³⁴ W 20 woluminach brakuje karty tytułowej oraz początków lub zakończeń dzieł, w związku z czym w odniesieniu do 12 niemożliwa jest pełna identyfikacja.

³⁵ O korzyściach i metodzie badań proveniencyjnych, zob. M. Sipayłło, *O metodzie badań proveniencyjnych starych druków*, w: *Z badań nad polskimi księgozbiornami historycznymi*, Warszawa 1975, s. 9-29; M. Strutyńska, *Struktura proveniencyjna zbioru starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Przewodnik po zespołach. Problemy badawcze i metodologiczne*, Toruń 1999.

³⁶ P. Le Brun, *Explicatio litteralis, historica, et dogmatica precum et caeremoniarum missae...*, Venetiis, Caroboli et Pompeati socior, 1770. Pierre Le Brun (1661-1729), francuski kaznodzieja, historyk liturgii, profesor filozofii i teologii, *Dictionnaire biographique et bibliographique, portatif*, t. 1, Paris 1813, s. 418.

³⁷ J. Kania, *Unickie Seminarium Diecezjalne w Chełmie w latach 1759-1833*, Lublin 1993, s. 146.

„Ex libris Ferdinandi Ciechanowski” świadczy, że inny biskup unicki Ferdynand Ciechanowski³⁸ był właścicielem książki Paula Gabriela Antoine’a, będącej w późniejszym okresie w posiadaniu biblioteki chełmskiego prawosławnego seminarium³⁹. Rękopiśmienny zapis „Ex libris Pauli Szymański” widnieje na ośmiu egzemplarzach. Należały one do Pawła Szymańskiego, który przekazał bibliotece część swojego zasobnego księgozbioru. Trafił on później do seminarium prawosławnego, a następnie do Lublina. Obecnie w zbiorach Wojewódzkiej Biblioteki im. Hieronima Łopacińskiego znajduje się ponad 500 woluminów z jego zbiorów⁴⁰. Zapisem proweniencyjnym „Z biblioteki Fr. Wieramińskiego” opatrzone jest też jeden z tomów dzieła Adama Stanisława Naruszewicza należący do nieznanego bliżej Fr[anciszka?] Wieramińskiego⁴¹.

Pieczone należą do kolejnego sposobu oznaczania przynależności dzieła do określonego właściciela. Tego rodzaju pieczętnym znakiem „Z księgozbioru Grochmalickiego”⁴², opatrzone jest egzemplarz dzieła Krzysztofa Kluka⁴³. Woluminy należące do Kazimierza Pawła Janczykowskiego, etnografa, geografę, regionalistę i nauczyciela w Gimnazjum im. S. Czarnieckiego⁴⁴ oznaczone są pieczęcią „Ze zbiorów Kazimierza Janczykowskiego w Chełmie Lubelskim”. Tego rodzaju znak o treści „Z księgozbioru W. Zajdlera” widnieje na kolejnym egzemplarzu, którego właścicielem był Władysław Zajdler, nauczyciel w Chełmie

³⁸ [red.] *Ciechanowski Ferdynand*, w: *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 4, red. W. Kopczyński, Kraków 1938, s. 32-33.

³⁹ P.G. Antoine, *Teologia moralis universa...*, t. 1-2, Augustae Vindelicorum et Cracoviae, Sumptibus Christophori Bartl et Consortum Bibliopol. Universitatis Cracoviensis 1760.

⁴⁰ P. Szymański uczył teologii moralnej i dogmatycznej w filii unickiego seminarium duchownego w Hannie koło Włodawy, zajmował też etat profesora chełmskiego seminarium duchownego, profesora bibliistyki w Uniwersytecie Warszawskim, a później Duchownej Akademii Warszawskiej, był również dziekanem kapituły katedralnej grecko-unickiej w Chełmie, zob. J. Dobryńczuk, *Księgozbiór Pawła Szymańskiego odziedziczony przez unickie seminarium w Chełmie*, „Rocznik Chełmski”, 1 (1995) s. 341.

⁴¹ A.S. Naruszewicz, *Historia Narodu Polskiego od początku chrześcijaństwa...*, t. 6, Warszawa, w Drukarni J.K.Mci i Rzeczypospolitey, uprzywilejowanej Gröllowskiej, 1785. Można sądzić, że również t. 2, 3, 4, 5 i 7 opublikowane w latach 1780, 1781, 1783, 1785 i 1786, mimo że pozbawione są tego zapisu, pochodzą z jego księgozbioru, posiadają bowiem taką samą oprawę.

⁴² Piotr Grochmalicki, kierownik szkoły w Rejowcu, zob. S. Krzykała, *Akcja protestacyjna nauczycielstwa Lubelszczyzny w obronie Zarządu Głównego Związku Nauczycielstwa Polskiego w 1937 roku*, „Rocznik Lubelski”, 9 (1966) s. 339; F. Świstowski, P. Kiernikowski, *100 lat działalności nauczycielskiej organizacji związkowej Ziemi Chełmskiej (zarys dziejów)*, Chełm 2003, s. 30, http://kalinowski.weebly.com/uploads/4/9/1/6/4916495/kierownicy_szkola_w_rejowcu.pdf (dostęp: 9.07.2022).

⁴³ K. Kluk, *Zwierząt domowych i dzikich, osobliwie krajowych, historii naturalnej początku i gospodarstwo...*, t. 1-2, Warszawa, w Drukarni J.K. Mci i Rzeczypospolitey u XX. Scholarum Piarum, 1779.

⁴⁴ Zob. Z. Lubaszewski, *Archeologia w działalności Kazimierza Janczykowskiego*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej”, 10 (2008) s. 339-346, zob. K.P. Janczykowski, https://www.wikiwand.com/pl/Kazimierz_Pawel_Janczykowski (dostęp: 8.07.2022); M. Ryłto, *Koronacja Cudownego Obrazu Najsświętszej Panny Maryi...*, [Berdyczów], w Drukarni Fortecy N.M. Panny, 1780.

i wizytator szkół⁴⁵, a na należącym do nieznanego bliżej Jerzego Moszyńskiego jest pieczęć o treści „Biblioteka Jerzego Moszyńskiego”⁴⁶. Trzy stare druki, które dzięki darowiźnie spadkobierców po Leopoldzie i Franciszku Poetyłach trafiły do biblioteki Gimnazjum Państwowego im. S. Czarnieckiego w Chełmie w 1923 roku wraz z ponad 1000 tomami, posiadają na karcie tytułowej znak pieczętny „L. PH. Poetyło Wojsławice”⁴⁷.

Innym proveniencyjnym znakiem książki – ekslibrisem – „Ad Bibliothecam Patrum Bazylianorum” opatrzonej jest sześć woluminów⁴⁸. Sprowadzeni do Chełma w 1639 roku bazylianie zorganizowali gimnazjum, które później przekształcono w unickie seminarium diecezjalne. Biblioteka klasztorna, licząca w XVIII wieku około 732 pozycje, służyła nie tylko zakonnikom, ale także uczącej się młodzieży⁴⁹. Kres jej istnieniu położyła kasata klasztoru w 1864 roku. Książki przekazane zostały greckokatolickiemu seminarium duchownemu, przekształconemu później w prawosławne.

Pozostałe woluminy ze znakami proveniencyjnymi posiadają pieczęcie unickiego gimnazjum oraz unickiego i prawosławnego seminarium duchownego w Chełmie o treści „Biblioteka Cholmskoj Duchownoj Seminarii”, „Biblioteka Cholmskoj Gimnazji”, „Eparchjal’naja Biblioteka Choms’ko-Pidljaska v Cholmi”.

Losy dziejowe odcisnęły piętno na fizycznym stanie zachowania egzemplarzy. Niemal na każdym z nich widnieją mniejsze lub większe ubytki. W wielu woluminach brakuje karty tytułowej oraz początków lub zakończeń dzieł, ponadto 19 edycji nie posiada oprawy. Samodzielnie oprawionych jest 69 tytułów, 16 jest współoprawnych. Oprawy obciążone ciętelą lub świńską skórą posiada 34 woluminy (jedna z nich nosi ślady klamer), w 19 wykorzystano do tego półskórek, w pozostałych 16 jako materiału introligatorskiego użyto tektury i papieru.

Na wielu egzemplarzach widnieją ślady rzeczywistej lektury, do których należą w większości podkreślenia oraz noty marginalne, zazwyczaj nieczytelne. Dukt pisma wskazuje na kilka rąk z XVII i w większości z XVIII stulecia. Najczęściej są to uwagi dotyczące wartości podnoszonego przez autora tekstu zagadnienia i sugestie, że należy je zapamiętać. Zazwyczaj napisane zostały pismem łacińskim w języku polskim, tylko w kilku przypadkach, na kartach dzieł wydrukowanych

⁴⁵ Władysław Zajdler (1894-1938), zob. „Nekrolog Zajdlera”, <http://cyfrowa.chbp.chelm.pl/dlibra/docmetadata?id=974&from=publication&> (dostęp: 8.07.2022); P. Skarga, *Kazania przygodne y inne drobniejsze prace...*, Wilno, w Drukarni Akademickiej Soc. Jesu, 1738.

⁴⁶ K. Niesiecki, *Korona Polska przy złotej wolności...*, t. 4, w Drukarni Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1743.

⁴⁷ I. Ihnatowicz, *Poetyło Leopold (1812-1895), ziemianin i przemysłowiec, właściciel Wojsławic*, w: PSB, t. 27, red. E. Rostworowski, Wrocław 1983, s. 294-295.

⁴⁸ *Elementa Historiae naturalis...*, p. 1, Budae, Typis Reggae Universitatis, 1781; Le Brun, *Explicatio litteralis historica; Raccolta di opuscoli interessant la religione*, t. 25, In Pistoja, Nella Stamperia di Atto Bracali, 1788; B. Racine, *Storia ecclesiastica...*, t. 23-24, Napoli, A spense ed apresso Gaetano Castellano, 1782; H. Tournely, *Praelectionum theologiarum...*, t. 4, Venetiis, Apud Franciscum et Nicolao Pezzana, 1758; Tournely, *Praelectionum theologiarum*, t. 5, Venetiis, Apud Franciscum et Nicolao Pezzana, 1761.

⁴⁹ Pidłypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie*, s. 114.

tw. grażdanką w języku rosyjskim, posiadają brzmienie rosyjskojęzyczne. Zdaje się to wskazywać na fakt, że użytkownikami zachowanych egzemplarzy były przede wszystkim osoby władające językiem polskim, posługujący się językiem rosyjskim byli zaś w mniejszości. Zwraca natomiast uwagę brak tego rodzaju świadectw lektury czytelników używających cyrylicy i języka ruskiego.

Mimo iż zbiór nie posiada zwartego charakteru, to można w nim jednak wyodrębnić kilka działów piśmiennictwa. Zważywszy na jego dzieje i proveniencje nie zaskakuje obecność ksiąg liturgicznych używanych w Kościele katolickim i prawosławnym. Pierwsze reprezentuje *Mszał rzymski*, który został ogłoszony przez papieża Piusa V w 1570 roku, poddany korekcie w 1604 roku przez papieża Klemensa VIII i w 1634 roku przez Urbana VIII i który stał się decyzją papieża obowiązującym w całym świecie katolickim⁵⁰. Ta kolońska edycja zawiera również patronał mszalny będący zbiorem formularzy o świętych czczonych w polskim Kościele⁵¹. Z prawosławnych ksiąg liturgicznych widnieje siedemnastowieczne wydanie *Triodu kwietnego*⁵², zawierającego porządek Służby Bożej jako oficjalnej modlitwy Kościoła w odniesieniu do tekstów zmiennych dla świąt ruchomych cyklu tygodniowego przypadających w okresie wielkanocnym⁵³.

Stałym elementem księgozbiorów kościelnych były Biblie. Nie brakuje ich także w analizowanym księgozbiore. Spotykamy w nim bowiem zdefektowany nieco egzemplarz tzw. Biblii Leopoldy, opublikowanej w Krakowie przez Mikołaja Szarfenbergera w 1575 roku⁵⁴. Ten monumentalny i kosztowny przekład Pisma Świętego na język polski nie sprostał oczekiwaniom edytora, który miał problemy z jego zbytem, niemniej jednak stanowi wielkie polskie osiągnięcie w działaniach translatorskich w XVI wieku, wpisujących się w ogólne tendencje europejskiego

⁵⁰ *Missale Romanum...*, Coloniae Agrippinae, Sumptibus Balthasaris ab Egmond, 1733. O reformie ksiąg liturgicznych w dobie wczesnonowożytnej, zob. M. Juda, *Przywileje drukarskie w Polsce*, Lublin 1992, s. 40-45; S. Koperek, *Mszał*, w: EK, t. 13, red. E. Gigilewicz, Lublin 2009, kol. 461-463.

⁵¹ Z. Wit, *Missae propriae dioecesium Poloniae*, w: EK, t. 12, red. E. Ziemann, Lublin 2008, kol. 1256-1257.

⁵² *Triod kwietny*, Lwów, Drukarnia Michała Śloski, 1666 [właściwie 1667], zob. *Katalog druków cyrylicy XV-XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej*, oprac. Z. Żurawińska, Z. Jaroszewicz-Pierśławcew, Warszawa 2004, s. 124, nr 127.

⁵³ Księga znana jest również pod nazwami: *Tridion paschalny*, *Tridion kwiecisty*, *Pentikostarion*, zob. *Triod cwiętajna*, w: *Encyklopedia wiedzy o księżce*, Wrocław 1971, kol. 2379; M. Lenczewski, *Liturgika czyli nauka o nabożeństwach. Skrypt dla Sekcji. Teologii Prawosławnej*, Warszawa 1976, s. 193-194; M. Juda, *Podstawy prawne publikacji wydawnictw dla Kościołów wschodnich w Koronie i Ziemiach Ruskich w XVI-XVIII w.*, „Folia Bibliologica. Biuletyn Biblioteki Głównej UMCS”, 36/37 (1988/1989) [druk 1993] s. 17; J. Kostinczuk, J. Tofiluk, M. Ławreszuk, W. Misijuk, J. Charkiewicz, *Specyfika polskiej terminologii prawosławnej. Koncepcja normatywizacji pisowni*, Białystok 2016, s. 50, https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/11404/1/J_Kostinczuk_J_Tofiluk_M_Lawreszuk_W_Misijuk_J_Charkiewicz_Specyfika_polskiej_terminologii_prawoslawnej.pdf (dostęp: 20.01.2023); *Triod*, w: *Słownik polskiej terminologii prawosławnej*, red. W. Przczyzna i in., Białystok 2022, <https://spts.uwb.edu.pl> (dostęp: 20.01.2023).

⁵⁴ *Biblia to iest Księgi Starogo y Nowego Zakonu na Polski ięzyk (...) nowo wyłożona*, w Krakowie, w Drukarni Szarffenbergerów, 1575.

odrodzenia⁵⁵. Kolejne egzemplarze to łacińskojęzyczna *Biblia Sacra* w weneckim wydaniu z 1765 roku⁵⁶ i *Vetus Testamentum* z 1768 roku w rzymskiej edycji Drużarni Kongregacji Propagandy Wiary⁵⁷.

Stałym i zasobnym w literaturę w księgozbiorach kościelnych był dział piśmiennictwa teologicznego. Tak było zapewne i w bibliotekach chełmskich, na co zdaje się wskazywać obecność tekstów z zakresu teologii moralnej, spekulatywnej, pastoralnej i ascetyczno-mistycznej. Jest wśród nich dzieło poświęcone teologii moralnej francuskiego jezuitskiego teologa Paula Gabriela Antoine'a⁵⁸, autora wielu traktatów teologicznych, wielokrotnie publikowanych za jego życia i po śmierci przez oficyny europejskie⁵⁹. Inną pozycją z tego zakresu jest książka innego francuskiego jezuita, wykładowcy teologii moralnej w Münster i Kolonii Claud'a Lacroix⁶⁰, która była obowiązującym podręcznikiem w chełmskim seminarium unickim⁶¹. Uwagę zwraca też praca włoskiego teologa dominikańskiego, wykładowcy teologii dogmatycznej na Uniwersytecie Wiedeńskim Pietro Marii Gazzanigiego⁶².

Polską myśl teologiczną (teologię duchowości) reprezentuje dzieło oliwskiego cystersa Feliksa Simplexa Łąckiego⁶³. Było ono swoistym podręcznikiem duchowości przeznaczonym dla wszystkich szkół ascetycznych i mistycznych, wykazującym wielką erudycję autora, przez co uznawane jest za pomnik duchowości cysterskiej w Polsce⁶⁴.

W wielowyznaniowym i wielonarodowościowym środowisku Chełma nie mogło zabraknąć prac autorów prawosławnych i poruszających zagadnienia teologii Kościoła wschodniego. W ten nurt wpisuje się pośmiertna edycja pism prawosławnego arcybiskupa, pisarza, teologa i rektora Akademii Kijowsko-Mohylańskiej

---

⁵⁵ O translatorstwie teksów biblijnych na język polski, zob. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum. Historia Biblii w języku polskim*, t. 1, *Od początku do 1638 roku*, Poznań 2016. Tam też literatura przedmiotu.

⁵⁶ *Biblia Sacra Vulgate Editionis...*, Venetiis, Ex Typographia Balleoniana, 1765.

⁵⁷ *Vetus Testamentum...*, Romae, Typographia Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, 1768.

⁵⁸ Antoine, *Theologia moralis universa*.

⁵⁹ P.G. Antoine (1678-1743), [https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_\(1913\)/Paul_Gabriel_Antoine](https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Paul_Gabriel_Antoine) (dostęp: 10.01.2022).

⁶⁰ C. Lacroix, *Theologia moralis, antehac...concinnata a Hermanni Busenbaum...*, Coloniae, Apud Servantium Noethen, 1719; C. Lacroix (1652-1714), <https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/lacroix-claude> (dostęp: 10.01.2022).

⁶¹ Kania, *Unickie seminarium*, s. 208.

⁶² P.M. Gazzaniga, *Theologia polemica...*, Viennae, Joan[is] Trattner, 1799; P.M. Gazzaniga (1722-1798), zob. G.P.Ch. von Altheim, *Peter Christoph Gazzaniga*, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz20058.html> (dostęp: 10.01.2022).

⁶³ F. Simplex Łącki, *Theologiae spiritualis fundamentalis...*, Oliwa, Typis Monasterii Olivensis, 1687.

⁶⁴ K. Maliszewski, *Zakony i kongregacje katolickie w Prusach Królewskich w okresie potrydenckim jako ośrodki religijności i komunikacji społecznej*, „Czasy Nowożytne”, 5 (1988) s. 70; J. Misiurek, *Wkład Polski w rozwój teologii duchowości*, „Studia Nauk Teologicznych PAN”, 1 (2006) s. 183.

Teofana Prokopowicza⁶⁵. Prowadząc szeroko zakrojoną działalność, stał się jednym z głównych ideologów powstającego imperium cara Piotra I, propagatorem reform ustrojowych Cerkwi prawosławnej, dbałości o oświatę i edukację społeczeństwa.

W tego rodzaju księgozbiorach konieczna była obecność literatury homiletycznej, bez której trudno było obejść się w działalności duszpasterskiej, zarówno w Kościele łacińskim, jak i Kościołach wschodnich. Katolicką proveniencję posiada reprezentująca nurt homiletyki analitycznej *Postylla* Jakuba Wujka⁶⁶, *Kazania* wybitnego teologa i kaznodziei jezuickiego Piotra Skargi⁶⁷ oraz dzieła o podobnym charakterze Jana Wolskiego⁶⁸ i Karola de La Rue⁶⁹. Znaczną grupę stanowią też różnego rodzaju kazania przygodne publikowane z okazji uroczystości o charakterze religijnym i kościelnym.

Odpowiedzią na zróżnicowany obraz społeczeństwa chełmskiego i regionu są teksty adresowane do wyznawców Kościołów wschodnich i religii mojżeszowej. Uwagę zwracają dzieła biskupa chełmskiego P.S. Ważyńskiego. Pierwsze to katechizm wykorzystywany w szkołach bazylikańskich⁷⁰, drugie traktuje o okolicznościach jego wyboru na prowincjała bazylianów, kapitułach i szkołach prowadzonych przez to zgromadzenie⁷¹. Nie mogło zabraknąć również dzieła Jakuba Jana Suszy, unickiego biskupa chełmskiego, gorącego orędownika unii Kościoła rzymskokatolickiego i prawosławnego, autora wielu prac stanowiących ważne źródło do dziejów ziemi chełmskiej i Kościoła unickiego w dawnej Rzeczypospolitej⁷². Przykuwa również uwagę tekst biskupa łuckiego Franciszka Antoniego Kobielskiego angażującego się w pozyskanie ludności żydowskiej dla Kościoła katolickiego⁷³.

⁶⁵ T. Prokopowicz, *Christiana orthodoxae theologiae...*, Lipsiae, Ex officina Breitkopfia, 1782. O jego teologii i drodze ku polityce, zob. A. Drozdek, *Feofan Prokopovich: From Theology to Politics*, „Studia Gdańskie”, 27 (2010) s. 179-201, A.V. Ivanov, *Escape from Rome: Teofan Prokopovich and Ukrainian Orthodox Ties to the Eternal City, 1650-1721*, „Harvard Ukrainian Studies”, 37 (2020) nr 1-2, s. 47-82.

⁶⁶ J. Wujek, *Postylla Catholica...*, Kraków, w Drukarni Siebeneycherowej, 1584.

⁶⁷ P. Skarga, *Kazania przygodne...*, Wilno, w Drukarni Akademickiej Soc. Jesu, 1738.

⁶⁸ J. Wolski, *Dni pańskie wypogodzone to jest kazania na niedziele całego roku...*, Częstochowa, w Drukarni Jasnej Góry Częstochowskiej, 1714.

⁶⁹ K. de La Rue, *Kazania...*, Lwów, Drukarnia J.K.M. Akademii Societatis Jesu, 1759.

⁷⁰ P.S. Ważyński, *Katechizm albo krótkie zebranie nauki...*, Poczajów, w Drukarni... u XX. Bazylianów, 1792.

⁷¹ Tenże, *Porphyrius Skarbak Ważyński Ordinis S. Basilii...*, Grodno, [b.m.w.], 1784.

⁷² J.J. Susza, *Phoenix tertiatu redivivus albo obraz starożytny chełmski...*, [Zamość], w Drukarni Akademickiej Zamojskiej, 1684. O życiu i twórczości J.J. Suszy, zob. R. Kozyrski, *Susza Jakub*, w: PSB, t. 46, z. 188, red. A. Romanowski, Warszawa-Kraków 2009-2010, s. 79-82, W. Pawlak, *Twórczość Jakuba Suszy. Kartka z dziejów literatury unickiej w Rzeczypospolitej XVII wieku*, „Tematy i Konteksty”, (2014) nr 4 (9), s. 191-202.

⁷³ F.A. Kobielski, *Światło na oświecenie narodu niewiernego...*, [Lwów], w Drukarni Lwowskiej Societatis Jesu, 1746, zob. R. Szczygieł, *Kobielski Franciszek Antoni*, w: PSB, t. 13, red. E. Rostworowski, Wrocław 1967-1968, s. 146-148.

Echa dawnych polemik wyznaniowych uwidaczniają się w pracy Mikołaja Cichowiusza⁷⁴, osiemnastowiecznych zaś w *Prawach dissidentów*⁷⁵. Modlitewniki, poradniki religijne, publikacje propagujące przede wszystkim kult maryjny dopełniają obraz piśmiennictwa poświęconego kwestiom wyznaniowym.

W kręgu zainteresowań twórców i użytkowników tego rodzaju księgozbiorów pozostawało też piśmiennictwo historiograficzne. Interesowano się zarówno historią Kościoła jak i historią świecką, przede wszystkim dawnej Rzeczypospolitej. Obecność, wprawdzie tylko dwóch z dwudziestu tomów, monumentalnego dzieła Bonawentury Racinego⁷⁶ zdaje się świadczyć o zainteresowaniu osiemnastowiecznymi nurtami w historiografii kościelnej. Racine bowiem należał do tych autorów, którzy byli oskarżani o jansenizm i potępiani za swe poglądy. Studiując poglądy Tertuliana i św. Augustyna, wskazywał na negatywną rolę papieżstwa i kurii rzymskiej w dziejach Kościoła⁷⁷.

Starszą polską historiografię reprezentuje dzieło Pawła Piaseckiego⁷⁸, bardziej współczesną znakomite, wpisujące się w nowoczesne trendy historiografii, podejmujące polemikę z tradycyjnymi poglądami na dzieje Rzeczypospolitej, będące znakomitą podstawą źródłową do badań opracowanie, reprezentującego grono reformatorów Adama Stanisława Naruszewicza⁷⁹. Zachował się też czwarty tom herbarza Kaspra Niesieckiego⁸⁰. Odbiciem sytuacji politycznej i kulturalnej środowiska jest obecność piśmiennictwa historiograficznego odnoszącego się do dziejów Rosji i będącego wytworem drukarni położonych na terenie Cesarstwa Rosyjskiego⁸¹.

Użytkownicy dawnej książki oczekiwali, by w księgozbiorach widniały prace odnoszące się do ustroju prawnego państwa i Kościoła. Tego rodzaju piśmiennictwo zajmowało też półki biblioteczne w Chełmie. Wśród zachowanych egzemplarzy znajdujemy źródła i opracowania prawa koronnego i litewskiego, prawa miejskiego oraz kościelnego. Najliczniejszą grupę stanowi ustawodawstwo Sejmu Wielkiego⁸².

⁷⁴ M. Cichowiusz, *Nowe zawstyżenie socinistów...*, Kraków, u Wdowy Dziedziców Franciszka Czerego, 1654.

⁷⁵ *Prawa dissidentów*, Petersburg, [b.n.d.], 1766.

⁷⁶ B. Racine, *Storia ecclesiastica...*, t. 13-14, Napoli, A spese ed apresso Gaetano Castellano, 1782.

⁷⁷ A. Drózdź, *Księgozbiór prywatny neapolitańskiego biskupa Michele Natal – ofiary terroru w roku 1799*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica”, 9 (2010) s. 14.

⁷⁸ P. Piasecki, *Chronica gestorum in Europa Singularium...*, Kraków, in officina...Francisco Caesari, 1648. O P. Piaseckim, zob. W. Czaplinski, *Pawel Piasecki*, w: PSB, t. 25, red. E. Rostworowski, Wrocław 1980, s. 468-469.

⁷⁹ J. Platt, *Naruszewicz Adam Tadeusz, Stanisław*, w: PSB, t. 12, red. E. Rostworowski, Wrocław 1966-1967, s. 554-561; A.F. Grabski, *Dzieje historiografii*, Poznań 2006, s. 404-405.

⁸⁰ K. Niesiecki, *Korona Polska przy złotej wolności...*, t. 4, [Lwów], w Drukarni Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1743. O dziele K. Niesieckiego, zob. I.M. Dacka-Górzyńska, *Korona Polska Kaspra Niesieckiego. Pomnik staropolskiego piśmiennictwa heraldycznego*, Warszawa 2004.

⁸¹ *Biblioteka Rossijskaja Istoricskaja...*, Sanktpeterburg, Drukarnia Cesarskiej Akademii Nauk, 1767; *Istorja o Kaznskom carstvi...*, Sanktpeterburg, Drukarnia Cesarskiej Akademii Nauk, 1791.

⁸² *Prawa miast polskich do władzy prawodawczej wykonywającej i sądowniczej wywod*, Warszawa, w Drukarni Piotra Dufour Kons: Nadw: J.K.Mci, [1791]; *Urządzenie sądów miejskich*

Do dyspozycji użytkowników był również drugi tom dzieła Antoniego Trębianickiego⁸³ oraz osiemnastowieczna edycja podręcznika prawa miejskiego Bartłomieja Groickiego⁸⁴. Odzwierciedleniem nowej sytuacji prawnej ziem polskich po 1795 roku jest praca dotycząca ustawodawstwa Katarzyny II⁸⁵. Państwowe druki urzędowe reprezentuje *Konfederacja Generalna* z 1764 roku⁸⁶, a kościelne ustawodawstwo *Konstytucje synodalne* Jana Wężyka⁸⁷. Wykaz dzieł o tematyce prawniczej uzupełnia praca niemieckiego teologa, prawnika, filozofa, autora wielu książek, oracji i programów Johanna Gottlieba Heinecciusa⁸⁸.

Z prac filozoficznych, wykorzystywanych w dydaktyce szkolnej i zakonnej, zachowały się dwa tomy dzieła filozofa i profesora matematyki na Uniwersytecie w Dilingen Bertholda Haufera⁸⁹ oraz praca niemieckiego filozofa, profesora matematyki i historii naturalnej Christiana Wolfa, którego twórczość wpisywała się w ówczesny nurt filozofii eksperymentalnej⁹⁰.

Zwartą grupę stanowią książki z zakresu nauk matematycznych, przyrodniczych i technicznych. Zauważamy w niej podręcznik z fizyki, przetłumaczony na zlecenie Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych na język polski przez pedagoga, fizyka, matematyka, dyrektora Szkoły Rycerskiej Michała Jana Hubego⁹¹. Kolejną pozycją jest podręcznik do geometrii Ignacego Zaborowskiego, uczonego pijara, członka Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, profesora, matematyki geometrii

---

y *assessoryi w Koronie y Wielkim Księstwie Litewskim...*, [b.m.w.], [b. d.], 1791; *Zaręczenie wzajemne obojga narodów*, [b.m.w.], [b.d.], 1791.

⁸³ A. Trębianicki, *Prawo obojga narodów...*, Warszawa, w Drukarni Piotra Dufour, 1791.

⁸⁴ B. Groicki, *Artykuły prawa magdeburgskiego Które zowią Speculum Saxonum...*, Przemysł, Druk. Soc. Jesu, 1760. O B. Groickim, zob. W. Budka, *Groicki Bartłomiej*, w: PSB, t. 8, red. K. Lep-szy, Wrocław 1959-1960, s. 629-630.

⁸⁵ *Nayprawosławneyszey Naysamowładniejszey Wielkiey Pani Katarzyny II... Ustawy na Gubernie Państwa Calorossyiskiego z narodowego na język polski przełożone...*, w Mohilewie, [Drukarnia Bractwa Objawienia Pańskiego], 1795.

⁸⁶ *Konfederacya Generalna omnium Ordinem...*, Warszawa, w Drukarni Rzeczypospolitey w Collegium Scholarum Piarum, 1764.

⁸⁷ *Constitutiones synodorum Metropolitanae Ecclesiae Gnesnensis Provincialium...per...Joannie Wężyk... edita...*, Cracoviae, In typographia Collegi Majoris Uniwer. Cracovien., 1761.

⁸⁸ G.J. Heineccius, *Elementa Iuris civilis secundum ordinem pandecyarym...*, t. 1-2, Lipsiae, sumptibus E.B. Schwicherti, 1797. O życiu i twórczości naukowej G.J. Heinecciusa, zob. P. Wardemann, *Johann Gottlieb Heineccius, 1681-1741: Leben und Werk*, Frankfurt a. Main 2007.

⁸⁹ B. Hauffer, *Elemente philosophiae...*, t. 5-6, Augusta Vind. & Oeniponti, Sumptibus Josephi Wolff bibliopolae, 1660, 1662.

⁹⁰ Ch. Wolf, *Philosophia practica universalis...*, Halae Magdeburgicae, in Officina Libraria Rengeriana, 1744. O twórczości naukowej Ch. Wolfa, zob. Ch.A. Corr, *Christian Wolff and Leibniz*, „Journal of the History of Ideas”, 36 (1975) nr 2, s. 241-262; A. Vanzo, *Christian Wolff and Experimental Philosophy*, „Oxford Studies in Early Modern Philosophy”, 7 (2015) s. 225-255.

⁹¹ M.J. Hube, *Fizyka dla Szkół Narodowych. Cz. I: Mechanika...*, Kraków, w Drukarni Szkoły Głównej Koronnej, 1792; K. Mrozowska, *Hube Jan Michał*, w: PSB, t. 10, red. K. Lep-szy, Wrocław 1962-1964, s. 67-69; też, *Zarys działalności pedagogicznej Michała Hubego*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, 2 (1954) s. 471-519.

i historii naturalnej, autora pierwszych tablic logarytmicznych⁹². Geografię reprezentuje obszerna praca zbiorowa, przetłumaczona na język polski przez arcybiskupa lwowskiego Aleksandra Władysława Łubieńskiego *Świat we wszystkich częściach*⁹³. Z dorobku Jana Krzysztofa Kluka, znakomitego polskiego naturalisty, autora podręczników botaniki i zoologii, założyciela ogrodu botanicznego w Ciechanowcu, zachowała się praca poświęcona historii naturalnej zwierząt domowych⁹⁴.

Uwagę zwracają również trzy tomy z kompletnego wydania dzieł Woltera, oświeceniowego pisarza, filozofa, historyka, publicyisty i autora dzieł literackich, z których dwa poświęcone są teatrowi, a trzeci dziejom cesarstwa za czasów Karola Wielkiego⁹⁵.

Chełmski muzealny zasób starych druków zawiera książki, które były w „żywym” obiegu. Niemal wszystkie noszą ślady użytkowania (noty marginalne, podkreślenia, ślady po przewracaniu kart), a wiele z nich jest świadkami wydarzeń, które doprowadziły do zniszczenia i rozproszenia ich pierwotnych kolekcji. Są dziełami znanych i cenionych oficyn typograficznych, reprezentujących kulturę drukarską różnych krajów między XVI a XVIII stuleciem. Zachowane egzemplarze pokazują również drogi przemieszczania się książki po Europie, a także dostępność do określonych dzieł przez polskich użytkowników w mieście niebędącym ważnym ośrodkiem produkcji i handlu dawną książką. Kierują także uwagę na kulturę duchową i intelektualną środowisk kościelnych wyznania katolickiego, unickiego i prawosławnego. Odzwierciedlają trudną i skomplikowaną historię miasta i jego okolic. Dostarczają ponadto cennych danych odnoszących się do księgozbiorów donatorów konwentów i placówek oświatowych.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła drukowane

Otčet o deâtel'nosti Holmskago Pravoslavnago Svâto-Bogorodickago Bratstva, sostoâšego pod Vysočajšim Ego Imperatorskago pokrovitel'stvom, za istekšij 1882/3 (četvertij) god, [bez goda i mĕsta izdaniâ], s. 35.

⁹² I. Zaborowski, *Jeometrya praktyczna przez...*, Warszawa, w Drukarni J.K. Mci i Rzeczypospolitej u XX. Scholarum Piarum, 1786. O życiu i twórczości I. Zaborowskiego, zob. F.K. Dmochowski, *Wiadomość o życiu i pismach Ignacego Zaborowskiego*, w: tegoż, *Pisma rozmaite*, cz. 1, Warszawa 1826, s. 210-213.

⁹³ *Świat we wszystkich częściach w Europie, Azji, Afryce i Ameryce określony...*, Wrocław, [Drukarnia] SJ, 1740; E. Rostworowski, *Łubieński Władysław Aleksander h. Pomian*, w: PSB, t. 18, red. E. Rostworowski, Wrocław 1973, s. 505-511; E. Gigilewicz, *Łubieński Stanisław Aleksander abp*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 11, red. E. Ziemann, Lublin 2006, kol. 581-583.

⁹⁴ Kluk, *Zwierząt domowych*. O życiu i twórczości naukowej K. Kluka, zob. G. Brzęk, *Krzysztof Kluk*, Lublin 1977; Z. Wójcik, *Książdz Jan Krzysztof Kluk – pisarz i uczonec*, Ciechanowiec 2012.

⁹⁵ Voltaire, *Oeuvres completes de... Tome second; Tome quatrieme, Théâtre, Tome vingt-cinquieme*, [Khel], de l'imprimerie de la Société Littéraire Typographique, 1785. O życiu i twórczości Woltera, zob. J. Orieux, *Volter*, Warszawa 1986.

- Otčet o deátel'nosti Holmskago Pravoslavnago Sváto-Bogorodickago Bratstva, sostoáše-go pod Vysočajšim Ego Imperatorskago pokrovitel'stvom, za istekšij 1883/4 (pátij) bratskij god, [bez goda i města izdaniâ], s. 37.*
- Otčet o deátel'nosti Holmskago Pravoslavnago Sváto-Bogorodickago Bratstva, sostoáše-go pod Vysočajšim Ego Imperatorskago Veličestva pokrovitel'stvom, za istekšij 1884/5 (šestyj) god, [bez goda i města izdaniâ], s. 45.*
- Otčet o deátel'nosti Holmskago Pravoslavnago Sváto-Bogorodickago Bratstva, sostoáše-go pod Vysočajšim Ego Imperatorskago Veličestva pokrovitel'stvom, za istekšij 1885/6 (sed'moj) god, Varšava 1886, s. 66.*
- Otčet o deátel'nosti Holmskago Pravoslavnago Sváto-Bogorodickago Bratstva, sostoáše-go pod Ego Imperatorskago Veličestva pokrovitel'stvom, za 1886/7 (vos'moj) god, Varšava 1887, s. 47.*
- Otčet o deátel'nosti Holmskago Pravoslavnago Sváto-Bogorodickago Bratstva, sostoáše-go pod Vysočajšim Ego Imperatorskago Veličestva pokrovitel'stvom, za 1887/8 (devátij) god, Varšava 1888, s. 40-41.*
- Otčet o deátel'nosti Holmskago Pravoslavnago Sváto-Bogorodickago Bratstva, sostoáše-go pod Vysočajšim Ego Imperatorskago Veličestva pokrovitel'stvom, za 1888/9 (desátij) bratskij god, Priloženije k X.-V. Eparhial'nomu Vestniku za 1889 g., Varšava 1889, s. 85.*
- Otčet o deátel'nosti Holmskago Pravoslavnago Sváto-Bogorodickago Bratstva, sostoáša-go pod Vysočajšim Ego Imperatorskago Veličestva pokrovitel'stvom, za 1890/91 (bratskij dvenadcatij) god, Varšava 1891, s. 65-66.*

Opracowania

- Adrianek Mieczysława, *Biblioteka szkolna księży pijarów w Chełmie. Epizod z dziejów księgozbiorów chełmskich*, „Biuletyn Biblioteki Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie”, 32/33 (1984/1985) [druk 1989] s. 41-59.
- Biblioteka Nauczycielska*, w: *W dwudziestą rocznicę 1915-1935. Księga pamiątkowa Państwowego Gimnazjum im. S. Czarnieckiego w Chełmie*, Chełm 1935, s. 117-120.
- Brzęk Gabriel, *Krzysztof Kluk*, Lublin 1977.
- Budka Włodzimierz, *Groicki Bartłomiej*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 8, red. K. Lep-szy, Wrocław 1959-1960, s. 629-630.
- Chwalewik Edward, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości alfabetycznie ułożone*, t. 1, Kraków 1926.
- [red.] Ciechanowski Ferdynand, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 4, red. W. Konopczyński, Kraków 1938, s. 32-33.
- Corr Charles A., *Christian Wolff and Leibniz*, „Journal of the History of Ideas”, 36 (1975) nr 2, s. 241-262.
- Czapliński Władysław, *Paweł Piasecki*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 25, red. E. Ro-stworowski, Wrocław 1980, s. 468-469.
- Dacka-Górzyńska Iwona Monika, *Korona Polska Kaspra Niesieckiego. Pomnik staropolskiego piśmiennictwa heraldycznego*, Warszawa 2004.
- Dąbrowski Dariusz, *Pravosławne muzea rosyjskie na ziemiach byłej Rzeczypospolitej (do końca I Wojny Światowej)*, w: *Wielkie powroty. Tom rozpraw międzynarodowej konferencji naukowej: „Wielkie powroty. O dziełach sztuki, zbiorach bibliotecznych, archiwalnych i świętościach polskiego prawosławia utraconych i wywiezionych w czasie I i II Wojen Światowych”*, Jabłeczna 2021, s. 769-776.
- Dictionnaire biographique et bibliographique, portatif*, t. 1, Paris 1813.

- Dmitruk Stefan, *Prawosławne Bractwo Przenajświętszej Bogurodzicy w Chełmie (1879-1914)*, Lublin 2012 [rozprawa doktorska, UMCS].
- Dmitruk Stefan, *Teorie naukowe dotyczące powstania bractw cerkiewnych na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XV-XVI wieku*, „Wschód Europy. Studia Humanistyczno-Społeczne”, 1 (2015) nr 2, s. 45-56.
- Dmitruk Stefan, *Zarząd Prawosławnego Bractwa Przenajświętszej Bogurodzicy w Chełmie w latach 1789-1882*, w: *Chełm nieznanym. Ludzie – miejsca – wydarzenia*, red. M. Karwatowska, Chełm 2009, s. 211-217.
- Dmochowski Franciszek Ksawery, *Wiadomość o życiu i pismach Ignacego Zaborowskiego*, w: tegoż, *Pisma rozmaite*, cz. 1, Warszawa 1826, s. 210-213.
- Dobryńczuk Jolanta, *Księgozbiór Pawła Szymańskiego odziedziczony przez unickie seminarium w Chełmie*, „Rocznik Chełmski”, 1 (1995) s. 341-347.
- Drozddek Adam, *Feofan Prokopovich: From Theology to Politics*, „Studia Gdańskie”, 27 (2010) s. 179-201.
- Drózdź Andrzej, *Księgozbiór prywatny neapolitańskiego biskupa Michele Natale – ofiary terroru w roku 1799*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica”, 9 (2010) s. 3-23.
- Dyłałowa Hanna, *Dzieje unii brzeskiej*, Warszawa-Olsztyn 1996.
- Gawarecka Kazimiera, *Dzieje Biblioteki im. H. Łopacińskiego*, w: *Hieronim Łopaciński i biblioteka jego imienia w Lublinie 1907-1957*, red. K. Araszkiewicz i in., Lublin 1957, s. 131-174.
- Gigilewicz Edward, *Łubieński Stanisław Aleksander abp*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 11, red. E. Ziemann, Lublin 2006, kol. 581-583.
- Grabski Andrzej Feliks, *Dzieje historiografii*, Poznań 2006.
- Graff-Chrząszczewska Jadwiga, *Z dziejów pracy kulturalnej na kresach. Stare druki księgozbioru chełmskiego. Szkic monograficzny*, „Wschód Polski”, (1921) nr 8-9, s. 1-5.
- Ihnatowicz Ireneusz, *Poletyło Leopold (1812-1895), ziemianin i przemysłowiec, właściciel Wojślawic*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 27, red. E. Rostworowski, Wrocław 1983, s. 294-295.
- Ivanov Andrey V., *Escape from Rome: Teofan Prokopovich and Ukrainian Orthodox Ties to the Eternal City, 1650-1721*, „Harvard Ukrainian Studies”, 37 (2020) nr 1-2, s. 47-82.
- Janczykowski Kazimierz, *Los księgozbiorów chełmskich*, „Ziemia Chełmska. Jednodniówka”, (1962) s. 17.
- Juda Maria, *Podstawy prawne publikacji wydawnictw dla Kościołów wschodnich w Koronie i Ziemiach Ruskich w XVI-XVIII w.*, „Folia Bibliologica. Biuletyn Biblioteki Głównej UMCS”, 36/37 (1988/1989) [druk 1993] s. 7-20.
- Juda Maria, *Przywileje drukarskie w Polsce*, Lublin 1992.
- Kania Janusz, *Unickie Seminarium Diecezjalne w Chełmie w latach 1759-1833*, Lublin 1993.
- Katalog druków cyryliczkich XV-XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej*, oprac. Z. Żurawińska, Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, Warszawa 2004.
- Kokosiński Marek, *Dzieje muzealnictwa chełmskiego*, w: *Chełm i chełmskie w dziejach*, Chełm 1996, s. 351-360.
- Koperek Stefan, *Mszał*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 13, red. E. Gigilewicz, Lublin 2009, kol. 461-463.
- Korallov Fiodor, *Cerkovno-Archeologičeskij muzej pri Cholmskom Pravoslavnom Svjato-Bogorodičnom Bratstve*, Cholm 1911.

- Kozyński Robert, *Susza Jakub*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 46, z. 188, red. A. Romanowski, Warszawa-Kraków 2009-2010, s. 79.
- Krzykała Stanisław, *Akcja protestacyjna nauczycielstwa Lubelszczyzny w obronie Zarządu Głównego Związku Nauczycielstwa Polskiego w 1937 roku*, „Rocznik Lubelski”, 9 (1966) s. 333-352.
- Kuźniak Krystyna, Szegda Mirosław, *Cerkiewne bractwa*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1979, kol. 13-18.
- Lenczewski Mikołaj, *Liturgika czyli nauka o nabożeństwach. Skrypt dla Sekcji. Teologii Prawosławnej*, Warszawa 1976.
- Maliszewski Kazimierz, *Zakony i kongregacje katolickie w Prusach Królewskich w okresie potrydenckim jako ośrodki religijności i komunikacji społecznej*, „Czasy Nowożytny”, 5 (1988) s. 67-79.
- Migoń Krzysztof, *Bibliologia – nauka o kulturze książki*, w: *Encyklopedia książki*, pod red. A. Żbikowskiej-Migoń i M. Skalskiej-Zlat, t. 1, *Eseje: A-J*, Wrocław 2017, s. 23-32.
- Mironowicz Marcin, *Bractwa cerkiewne na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVIII w.*, „Elpis”, 14 (2012) s. 307-368.
- Mironowicz Marcin, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003.
- Mironowicz Marcin, *Spór o genezę bractw cerkiewnych w literaturze historycznej*, „Białostockie Teki Historyczne”, 15 (2017) s. 97-117.
- Misiurek Jerzy, *Wkład Polski w rozwój teologii duchowości*, „Studia Nauk Teologicznych PAN”, 1 (2006) s. 177-187.
- Mrozowska Kamila, *Hube Jan Michał*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 10, red. K. Lep-szy, Wrocław 1962-1964, s. 67-69.
- Mrozowska Kamila, *Zarys działalności pedagogicznej Michała Hubego*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, 2 (1954) s. 471-519.
- Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza, w: *W dwudziątą rocznicę 1915-1935. Księga pamiątkowa Państwowego Gimnazjum im. S. Czarnieckiego w Chełmie*, Chełm 1935, s. 125-127.
- Ostapczuk Jerzy, *Cyrylickie rękopisy Cerkiewno-Archeologicznego Muzeum Prawosławnego Bractwa Przenajświętszej Bogurodzicy w Chełmie. Rekonstrukcja zbiorów z pierwszego 10-lecia istnienia muzeum w oparciu o sprawozdania z działalności Bractwa*, w: *Wielkie powroty. Tom rozpraw międzynarodowej konferencji naukowej: „Wielkie powroty. O dziełach sztuki, zbiorach bibliotecznych, archiwalnych i świętościach polskiego prawosławia utraconych i wywiezionych w czasie I i II Wojen Światowych”*, Jableczna 2021, s. 645-657.
- Ostapczuk Jerzy, *Istoria Jabłońskiego Svyato-Onufrievskiego monastyrja i jego rukopisnogo sobranija*, „Naukovi Zapiski Błogosłows’kogo – Istoričnogo Naukovo-Doslidogo Centru imieni archimandrita Vasilija (Pronina)”, 5 (2018) s. 205-216.
- Orieux Jean, *Wolter*, Warszawa 1986.
- Pawlak Wiesław, *Twórczość Jakuba Suszy. Kartka z dziejów literatury unickiej w Rzeczypospolitej XVII wieku*, „Tematy i Konteksty”, (2014) nr 4 (9), s. 191-202.
- Pidłypczak-Majerowicz Maria, *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Książki i biblioteki w służbie zakonu*, Wrocław 1986.
- Pietkiewicz Rajmund, *Biblia Polonorum. Historia Biblii w języku polskim*, t. 1, *Od początku do 1638 roku*, Poznań 2016.
- Platt Julian, *Naruszewicz Adam Tadeusz, Stanisław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 12, red. E. Rostworowski, Wrocław 1966-1967, s. 554-561.

- Rostworowski Emanuel, *Lubiński Władysław Aleksander h. Pomian*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 18, red. E. Rostworowski, Wrocław 1973, s. 505-511.
- Rybak Andrzej, *Dzieje ziemi chełmskiej. Kalendarium*, Chełm 1998.
- Sipayłło Maria, *O metodzie badań proveniencyjnych starych druków*, w: *Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi*, Warszawa 1975, s. 9-29.
- Skibiński Stanisław, *Osiemdziesięciolecie chełmskiego muzealnictwa*, „Ziemia Chełmska. Jednodniówka”, (1962) s. 8.
- Strutyńska Maria, *Struktura proveniencyjna zbioru starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Przewodnik po zespołach. Problemy badawcze i metodologiczne*, Toruń 1999.
- Sygowski Paweł, *Rosyjskie Muzeum Cerkiewno-Archeologiczne w Chełmie (1882-1915) – jego powstanie i zbiory sztuki religijnej (malarstwo, rzeźba)*, „Rocznik Chełmski”, 17 (2013) s. 85-118.
- Szady Bogumił, *Wspólnoty wyznaniowe w Chełmie do końca XVIII wieku*, w: *Chełm nieznanym. Ludzie – miejsca – wydarzenia*, red. M. Karwatowska, Chełm 2009, s. 289-302.
- Szczygieł Ryszard, *Kobielski Franciszek Antoni*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 13, red. E. Rostworowski, Wrocław 1967-1968, s. 146-148.
- Triod cwiętajaja*, w: *Encyklopedia wiedzy o książce*, Wrocław 1971, kol. 2379.
- Vanzo Alberto, *Christian Wolff and Experimental Philosophy*, „Oxford Studies in Early Modern Philosophy”, 7 (2015) s. 225-255.
- Wardemann Patricia, *Johann Gottlieb Heineccius, 1681-1741: Leben und Werk*, Frankfurt a. Main 2007.
- Wierzbicka Elżbieta, *Starodruki w zasobie archiwalnym i bibliotecznym Archiwum Państwowego w Lublinie*, w: *Lublin a książka*, pod red. A. Krawczyka, E. Józefowicz-Wisińskiej, Lublin 2004, s. 57-69.
- Winiarz Adam, *Grekokatolickie gimnazjum bazylikańskie w Chełmie (1639-1769)*, „Rocznik Chełmski”, 1 (1995) s. 27-39.
- Wiśniewski Stanisław, *W czasach zaborów 1795-1918*, w: *Chełm i chełmskie w dziejach*, Chełm 1996, s. 67-128.
- Wit Zbigniew, *Missae propriae dioecesium Poloniae*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 12, red. E. Ziemann, Lublin 2008, kol. 1256-1257.
- Wójcik Zbigniew, *Ksiądz Jan Krzysztof Kluk – pisarz i uczony*, Ciechanowiec 2012.
- Zalewski Ludwik, *Biblioteka seminarium duchownego w Lublinie i biblioteki klasztorne w diecezji lubelskiej i podlaskiej*, Warszawa 1926.

Netografia

- Altheim Gayling Philipp Christoph von, *Peter Christoph Gazzaniga*, <https://www.deutsche-biographie.ob/sfz20058.html> (dostęp: 10.01.2022).
- „Cholmsko – Varšavski Eparchial’ny Vestnik” [„Chełmsko-Warszawskie Diecezjalne Wiadomości”], <http://cyfrowa.chbp.chelm.pl/dlibra/publication/1984?tab=1> (dostęp: 2-9.07.2022).
- Danyło Konstantynowycz Strilbyćkyj (1823-1902), https://archive.ph/20121221124454/http://www.ortho-rus.ru/cgi-bin/ps_file.cgi?2_6944 (dostęp: 1.07.2022).
- Dąbrowski Dariusz, *Muzea w służbie caratu na przykładzie Cerkiewno-Archeologicznego Muzeum przy Chełmskim Bractwie Bogurodzickim*, <http://muzeumpamieci.umk.pl/?p=628> (dostęp: 20.01.2023).

- Dmitruk Stefan, *Bractwa prawosławne w diecezji chełmskiej metropolii kijowskiej w XVI-XVII w.*, „Istoriija religij v Ukraini. Naukovij Ščoričnik”, 1 (2010) s. 327-332 [„Historia Religii w Ukrainie. Rocznik Naukowy”, 1 (2010) s. 327-332], <https://www.religio.org.ua/index.php/religio/article/download/1279/1279> (dostęp: 2.07.2022).
- Kostinczuk Jakub, Tofiluk Jerzy, Ławreszuk Marek, Misijuk Włodzimierz, Charkiewicz Jarosław, *Specyfika polskiej terminologii prawosławnej. Koncepcja normatywizacji pisowni*, Białystok 2016, s. 50, https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/11404/1/J_Kostiuczuk_J_Tofiluk_M_Lawreszuk_W_Misijuk_J_Charkiewicz_Specyfika_polskiej_terminologii_prawoslawnej.pdf (dostęp: 20.01.2023).
- Lacroix Claude (1652-1714), <https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-trensceipts-and-maps/lacroix-claude> (dostęp: 10.01.2022).
- Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza, <https://mzch.pl> (dostęp: 19.11.2021).
- Ostapczuk Jerzy, *Otryvki kirilličeskich rukopisej Muzeja Rimsko-katolličeskogo Prichoda Razaslanija Apostolov v gorode Chelm: po sledam sobranija Cerkovno-Archeologičeskogo Bractva*, w: *Kollekcii rukopisnych knig v sovremennom mire: chranienje i izučenije. Sbornik statej po itogam meždunarodnoj naučnoj konferenciji Dvenadcatje Zagrebicje čtenija (5-6 oktobra 2017 g.)*, Sankt-Peterburg 2018, s. 268-304, https://www.academia.edu/40653762/Отрывки_кириллических_рукописей_Музея_римско_католического_прихода_Разослания_Апостолов_в_городе_Хелм_по_следам_собрания_Церковно_археологического_музея_Хелмского_Свято_Богородичного_братства (dostęp: 20.01.2023).
- Paul Gabriel Antoine (1678-1743), [https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_\(1913\)/Paul_Gabriel_Antoine](https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Paul_Gabriel_Antoine) (dostęp: 10.01.2022).
- Statut cerkiewno-archeologicznego muzeum Prawosławnego Bractwa Święto-Bogurodzickiego w Chełmie 1882*, oprac. J. Hoszowski, I. Chojnacki, M. Dobrianski, komentarz D. Dąbrowski, w: *Muzeum w kulturze pamięci na ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Antologia wczesnych tekstów*, t. 2, 1882-1917, Toruń 2020, s. 29-44, http://muzeumpamieci.umk.pl/wp-content/uploads/2021/03/NPRH3_2_2_Antologia.pdf (dostęp: 20.01.2023).
- Szymański Konrad, *Wykaz instytucji ze zbiorami starych druków w Polsce*, <https://ossolinum.pl/wp-content/uploads/2019/02/K..Szymanski.Wykaz-instytucji-ze-zbiorami-starych-drukow-w-Polsce.pdf>. (dostęp: 19.11.2021).
- Świstowski Franciszek, Kiernikowski Paweł, *100 lat działalności nauczycielskiej organizacji związkowej Ziemi Chełmskiej (zarys dziejów)*, Chełm 2003, s. 30, http://kalinowski.weebly.com/uploads/4/9/1/6/4916495/kierownicy_szkola_w_rejowcu.pdf (dostęp: 9.07.2022).
- Triod*, w: *Słownik polskiej terminologii prawosławnej*, red. W. Przychyna i in., Białystok 2022, <https://spts.uwb.edu.pl> (dostęp: 20.01.2023).
- Władysław Zajdler (1894-1938), zob. „Nekrolog Zajdlera”, <http://cyfrowa.chbp.chelm.pl/dlibra/docmetadata?id=974&from=publication&> (dostęp: 8.07.2022).